

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wanneer is er sprake van een levering per constitutum possessorium?

Linden, T. van der; Breedveld-de Voogd, C.G.; Castermans, A.G.; Krans, H.B.; Wissink, A.E.C.

Citation

Linden, T. van der. (2020). Wanneer is er sprake van een levering per constitutum possessorium? In C. G. Breedveld-de Voogd, A. G. Castermans, H. B. Krans, & A. E. C. Wissink (Eds.), *Sluistijd: Reflecties op het werk van Jaap Hijma* (pp. 73-86). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3464049>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3464049>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wanneer is sprake van een levering per *constitutum possessorium*?

Teun van der Linden

Een van de terreinen waarop Jaap Hijma zijn stempel heeft gedrukt is het kooprecht. Al enkele tientallen jaren is de *Asser/Hijma* (die voor het eerst in 1994 verscheen) het standaardwerk.¹ Het onderwerp van deze bijdrage is gesitueerd in de uitvoeringsfase van de koopovereenkomst die betrekking heeft op een roerende zaak en zal gaan over een van de manieren waarop de verkoper kan voldoen aan de verplichting tot aflevering en eigendomsoverdracht: de levering per *constitutum possessorium* (de c.p.-levering) als bedoeld in art. 3:90 lid 1 jo. 3:115 sub a BW. De leveringsvorm komt erop neer dat de vervreemder met de verkrijger afsprekt dat hij de zaak voortaan voor de verkrijger zal houden (de houderschapsverklaring). De vraag die in deze bijdrage centraal staat is wanneer moet worden aangenomen dat er tussen de verkoper en de koper een c.p.-levering voorligt. De bijdrage beperkt zich tot het geval waarin de verkoper op het moment van de koop bezitter en eigenaar van de verkochte zaak is.

1. Het belang van de vraag

De vraag is op het eerste oog eenvoudig. Op grond van art. 3:115 sub a BW kan een c.p.-levering plaatsvinden door een daartoe strekkende tweezijdige verklaring. De vraag is echter wanneer er sprake is van een dergelijke verklaring. Bedacht moet namelijk worden dat deze tweezijdige verklaring op grond van art. 3:37 lid 1 BW *stilzwijgend* kan zijn en in één of meer gedragingen besloten kan liggen. De c.p.-levering kan besloten liggen in de omstandigheden van het geval.²

De vraag wanneer in een concreet geval een c.p.-levering moet worden aangenomen is wat onderbelicht gebleven. De ogen van de rechtswetenschap zijn doorgaans gericht op de relatieve werking van de c.p.-levering, die erop neerkomt dat de levering niet werkt tegenover degene met een ouder recht op de zaak zolang de

¹ Jac. Hijma, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 7. Bijzondere overeenkomsten. Deel I. Koop en ruil*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.

² Zie bijvoorbeeld: *Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV 2013/154*; A.J. Peter, *Levering van roerende zaken* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2007, p. 31; E.B. Rank-Berenschot, *Bezit* (Monografieën BW nr. B7), Deventer: Kluwer 2012, nr. 43; W.H.M. Reehuis & A.H.T. Heisterkamp, *Pitlo. Deel 3. Goederenrecht*, Deventer: Kluwer 2019, nr. 227; H.J. Snijders & E.B. Rank-Berenschot, *Goederenrecht, Studiereeks Burgerlijk Recht deel 2*, Deventer: Kluwer 2017, nr. 150 en nr. 151.

zaak niet in handen van de verkrijger komt (art. 3:90 lid 2 BW).³ Toch is de vraag onder welke omstandigheden sprake is van een c.p.-levering van praktisch belang. Een c.p.-levering is faillissementsbestendig. Heeft er ten minste een dag vóór de faillietverklaring een c.p.-levering plaatsgevonden en is op dat tijdstip ook aan de andere eisen van art. 3:84 lid 1 BW voldaan, dan is de verkrijger eigenaar van de geleverde zaak. De verkrijgende koper is – in beginsel, behoudens oudere rechten op de verkochte zaak (zoals een voordien gevestigd stil pandrecht)⁴ – separatist in het eventuele faillissement van de vervreemder/verkoper.

De vraag of er tussen de partijen van een koopovereenkomst een c.p.-levering heeft plaatsgevonden is niet alleen van goederenrechtelijk belang. Op grond van art. 7:10 lid 1 BW gaat het risico van beschadiging, verlies of tenietgaan van de zaak – in beginsel, de bepaling is van regelend recht – over op de koper vanaf het moment van aflevering.⁵ Met de aflevering wordt ingevolge van art. 7:9 lid 2 BW bezitsverschaffing bedoeld zodat deze kan plaatsvinden door een houderschapsverklaring als bedoeld in art. 3:90 lid 1 jo. 3:115 sub a BW.⁶

De vraag onder welke omstandigheden een c.p.-levering moet worden aangenomen is ook van theoretisch belang. Het Nederlandse stelsel van eigendomsoverdracht is een leveringsstelsel.⁷ Een belangrijk deel van de ratio van de leveringseis is dat de verkrijger na de levering zich als nieuwe rechthebbende van het goed kan legitimeren ten opzichte van de rest van de wereld.⁸ De levering verschaft aan de goederenrechtelijke mutatie publiciteit. Bij een c.p.-levering is die publiciteit echter marginaal,⁹ hetgeen de eerdergenoemde relativering van de c.p.-levering verklaart. Anders dan in een leveringsstelsel, is er in een consensueel stelsel géén levering vereist voor eigendomsovergang. In die stelsels bewerkstelligt de koopovereenkomst in beginsel de eigendomsovergang indien het gaat om een individueel

3 Zie daarover *Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV* 2013/315-318; E.F. Verheul, in: *GS Vermogensrecht*, art. 3:90 BW, aant. 2.1 e.v. en de aldaar genoemde – overvloedige – literatuur.

4 Het kan overigens zo zijn dat de pandhouder de pandgever de bevoegdheid gegeven heeft om de zaak te vervreemden. Dit kan ertoe leiden dat de verkoper de zaak vrij van pandrecht kan verkopen en overdragen binnen zijn normale bedrijfsuitoefening.

5 *Asser/Hijma 7-1* 2019/679; B. Wessels, *Koop: algemeen* (Monografieën BW nr. A65), Deventer: Wolters Kluwer 2015, nr. 27; M.M. van Rossum, in: *GS Bijzondere overeenkomsten*, art. 7:10 BW, aant. 1.

6 Zie: *Asser/Hijma 7-1* 2019/430; B. Wessels, *Koop: algemeen* 2015, nr. 27; M.M. van Rossum, in: *GS Bijzondere overeenkomsten*, art. 7:9 BW, aant. 10.

7 Struycken doopt dit tot beginsel van het Nederlandse goederenrecht, zie: T.H.D. Struycken, *De numerus clausus in het goederenrecht* (diss. Nijmegen), Deventer: Kluwer 2007, p. 788-790.

8 Zie bijvoorbeeld: J.H. Nieuwenhuis, *Uit de ban van hier en nu*, Deventer: Kluwer 1980, p. 23; A.J. Peter, *Levering van roerende zaken* 2007, p. 19-20; W.H.M. Reehuis, *Levering* (Monografieën Nieuw BW nr. B6b), Deventer: Kluwer 2004, nr. 2.

9 Zie bijvoorbeeld: Pitlo/Reehuis & Heisterkamp 2019, nr. 228; W.H.M. Reehuis, *Levering* 2004, nr. 48; Snijders & Rank-Berenschot, *Goederenrecht* 2017, nr. 151.

bepaalde zaak.¹⁰ Daarmee lijkt het verschil tussen een leveringsstelsel en een consensueel stelsel levensgroot. Bedacht moet echter worden dat de mogelijkheid om de levering te doen plaatsvinden door een tweezijdige verklaring een belangrijke – feitelijke – nuance is van het leveringsvereiste van art. 3:84 lid 1 BW.¹¹ Die nuance is verderstrekkend naarmate een stilzwijgende c.p.-levering eerder wordt aangenomen.

Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het Engelse stelsel dat op het punt van de koop van roerende zaken een consensueel stelsel is. Wanneer de eigendom van een individueel bepaalde roerende zaak bij een koopovereenkomst overgaat, hangt in het Engelse stelsel af van de partijbedoelingen.¹² Het voor een consensueel stelsel kenmerkende uitgangspunt dat een roerende zaak overgaat mét het sluiten van de koopovereenkomst wordt van hieruit bereikt door een van de in S. 18 van de *Sale of Goods Act 1979* neergelegde uitlegeregels.¹³ Als achtereenvolgens (i) partijen niets over de eigendomsovergang geregeld hebben, (ii) de koopovereenkomst onvoorwaardelijk is en (iii) het verkochte in een ‘deliverable state’ is wordt verondersteld dat partijen bedoeld hebben dat het verkochte direct met het sluiten van de koopovereenkomst op de koper overgaat. Het Engelse consensuele stelsel volgt dus uit een combinatie van het feit dat de partijen van de koopovereenkomst bepalen wanneer de zaak overgaat en de hiervoor genoemde uitlegregel die geldt als partijen niets over de eigendomsovergang regelen.

Goed beschouwd bevat het Nederlandse stelsel de dogmatische kiemen om tot een vergelijkbaar stelsel te komen. Weliswaar is het Nederlandse stelsel een leveringsstelsel, maar doordat de levering per *constitutum possessorium* kan plaatsvinden hebben de partijen het in de hand wanneer de eigendom overgaat. Dit wordt ook wel de ‘contractualisering van de levering’ genoemd.¹⁴ Anders dan het Engelse stelsel is er géén eigendomsovergang als er geen feitelijke overgave van de zaak is en de partijen niets over de levering hebben bepaald.¹⁵ De omstandigheid dat de

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: W.H.M. Reehuis, *Overdracht* (Monografieën BW nr. B6a) 2010, Deventer: Kluwer 2010, nr. 53; L.P.W. van Vliet, *Transfer of movables in German, French, English and Dutch law*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2000, p. 201.

¹¹ Zie bijvoorbeeld: L.P.W. van Vliet, *Transfer of movables in German, French, English and Dutch law* 2000, p. 201; V. Sagaert, ‘Consensual versus Delivery Systems in European Private Law – Consensus about Tradition?’, in: Wolfgang Faber & Brigitta Lurger (red.), *Rules for the Transfer of Movables A Candidate for European Harmonisation or National Reforms?*, München: Sellier european law publishers 2009, p. 32-33.

¹² Zie S. 17 (1) *Sale of Goods Act 1979*.

¹³ Zie bijvoorbeeld: M. Bridge, *Personal Property Law*, Oxford: University Press 2015, p. 156-157; D. Sheehan, *The Principles of Personal Property Law*, Oxford: Hart Publishing 2017, p. 36-37; W.J. Zwolve, *C. Ae. Uniken venema's Common Law & Civil Law*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, p. 229-231. Zie genuanceerd: C. Twigg-Flessner, R. Canavan & H. MacQueen, *Atiyah and Adams' Sale of Goods*, Harlow e.a.: Pearson 2016, p. 247 e.v.

¹⁴ Zie: J.H. Nieuwenhuis, *Uit de ban van hier en nu* 1980, p. 33; E.B. Rank-Berenschot, *Bezit* (Mon. BW nr. B7) 2012, nr. 43.

¹⁵ Vgl. J.H. Nieuwenhuis, *Uit de ban van hier en nu* 1980, p. 90.

houderschapsverklaring stilzwijgend kan zijn maakt echter dat het Nederlandse stelsel naar een stelsel als het Engelse kan toegroeien.¹⁶ In dit verband is het interessant dat het Franse consensuele stelsel is ontstaan vanuit een leveringsstelsel, waarbij de wetgever zich in de *Code Civil* aansloot bij de praktijk waarin de houderschapsverklaring in de koop werd ingelezen.¹⁷

2. Bepaaldheid

Voordat de vraag aan de orde komt wanneer een houderschapsverklaring ex art. 3:115 sub a BW moet worden aangenomen, dient erop te worden gewezen dat een dergelijke verklaring niet altijd een c.p.-levering tot gevolg heeft. Voor een geslaagde c.p.-levering is vereist dat de tweezijdige verklaring betrekking heeft op een individueel bepaalde zaak.¹⁸ Bestel ik bij Wolters Kluwer telefonisch een van de exemplaren van *Asser/Hijma* en beloven zij een van de exemplaren voor mij te houden, dan is er géén c.p.-levering zolang niet duidelijk is welk exemplaar ze voor mij houden. Meer in het algemeen zal bij een koop op afstand van een soortzaak een c.p.-levering veelal niet aan de orde zijn bij gebrek aan bepaaldheid. Het bepaaldheidsvereiste hangt samen met de aard van het goederenrechtelijke recht.¹⁹ Een goederenrechtelijk recht is een recht van een persoon op een goed en dat is alleen denkbaar als duidelijk is op welk goed het recht betrekking heeft. Wil een c.p.-levering slagen, dan zal naar objectieve maatstaven bepaald moeten kunnen worden op welk exemplaar de levering betrekking heeft.²⁰ In het vervolg van de bijdrage wordt er steeds van uitgegaan dat de zaak voldoende is geïndividualiseerd zodat de nadruk ligt op de vraag óf er een houderschapsverklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW voorligt.

16 Sagaert betoogt in algemene zin dat consensuele stelsels en leveringsstelsels, de verschillende uitgangspunten ten spijt, praktisch gezien dicht bij elkaar liggen. Zie: V. Sagaert 2009, p. 9-46.

17 Zie daarover: *Asser/Hijma 7-I* 2019/5; V. Sagaert 2009, p. 15; L.P.W. van Vliet, *Transfer of movables in German, French, English and Dutch law* 2000, p. 201; W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Geschiedenis van het Europese Privaatrecht. Inleiding en zakenrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006, p. 277-286.

18 Zie: *Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV* 2013/230 en nr. 232; Pitlo/Reehuis & Heisterkamp 2019, nr. 117; Sniijders & Rank-Berenschot, *Goederenrecht* 2017, nr. 157 en nr. 325; L.P.W. van Vliet, *Transfer of movables in German, French, English and Dutch law* 2000, p. 202.

19 L.P.W. van Vliet, *Transfer of movables in German, French, English and Dutch law* 2000, p. 202.

20 *Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV* 2013/230; Pitlo/Reehuis & Heisterkamp 2019, nr. 117; W.H.M. Reehuis, *Levering* (Mon. Nieuw BW nr. B6b) 2004, nr. 8.

3. Is een houderschapsverklaring een feitelijke handeling of een rechtshandeling?

Om de maatstaf te bepalen aan de hand waarvan moet worden beoordeeld of een c.p.-levering voorligt is het van belang hoe de tweezijdige verklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW moet worden gekarakteriseerd. Is de tweezijdige verklaring een feitelijke handeling of een rechtshandeling?

Reehuis is een pleitbezorger van de opvatting dat de tweezijdige verklaring – net als de levering door feitelijke overgave als bedoeld in art. 3:114 BW – een feitelijke handeling is die *niet* kwalificeert als een rechtshandeling.²¹ Op grond van de uiterlijke feiten moet op basis van de verkeersopvatting met inachtneming van art. 3:109-3:116 BW bepaald worden over bezit en houderschap. Van hieruit zal het van de verkeersopvatting afhangen of er in de omstandigheden van het geval een houderschapsverklaring voorligt.²²

Daarnaast bestaat de zienswijze dat de c.p.-levering een tweezijdige rechtshandeling is.²³ Redengevend is dat een houderschapsverklaring een verklaring met beoogt rechtsgevolg is, waarmee deze verklaring voldoet aan de omschrijving van een rechtshandeling van art. 3:33 BW. Is de c.p.-levering inderdaad een rechtshandeling dan bepaalt de in art. 3:33 jo. 3:35 BW neergelegde wilsvertrouwensleer of er in een concreet geval sprake is van een c.p.-levering. De wil van de partijen staat voorop.

Hoewel wordt opgemerkt dat het praktische belang van de vraag of de levering een rechtshandeling is niet moet worden overschat,²⁴ is voor de vraag hoe een houderschapsverklaring tot stand komt het verschil van wezenlijk belang.²⁵ Is de houderschapsverklaring géén rechtshandeling dan is op grond van art. 3:108 BW de verkeersopvatting beslissend om te bepalen óf er een c.p.-levering is als bedoeld in art. 3:90 lid 1 jo. 3:115 sub a BW. Is de houderschapsverklaring aan te merken als een rechtshandeling, dan is het vertrekpunt de wilsvertrouwensleer zoals neergelegd in art. 3:33-3:35 BW.

Welke zienswijze moet worden verkozen? Het verschil in zienswijze ten aanzien van het rechtskarakter van bezitsverschaffing komt voort, zo betoogt Peter in haar proefschrift ten aanzien van bezitsverschaffing meer in het algemeen, uit het

21 W.H.M. Reehuis, *Overdracht* (Mon. BW nr. B6a) 2010, nr. 58.

22 W.H.M. Reehuis, *Levering* (Mon. Nieuw BW nr. B6b) 2004, nr. 47.

23 Zie bijvoorbeeld, impliciet of expliciet: *Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV* 2013, nr. 150 en 222; Snijders & Rank-Berenschot, *Goederenrecht* 2017, nr. 144; Jac. Hijma & M.M. Olthof, *Compendium van het Nederlands vermogensrecht*, Deventer: Kluwer 2017, nr. 173 onder 2; P. Neleman, 'Stille levering', in: E.H. Hondius, W.G. Huijgen, Jac. Hijma e.a. (red.), *Quod licet. Kleijn-Bundel. Bundel aangeboden aan prof. mr. W.M. Kleijn ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar burgerlijk recht en notarieel recht aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 21 februari 1992*, Deventer: Kluwer 1992, p. 270-271.

24 Zie bijvoorbeeld: E.B. Rank-Berenschot, *Bezit* (Mon. BW nr. B7) 2012, nr. 53 onder c.

25 Neleman wijst op het belang van 3:35 BW bij bezitsverschaffing in het algemeen. Zie P. Neleman, in: *de Kleijn-bundel* 1992, p. 276.

hybride karakter van het bezit. Zij die het feitelijke karakter van bezit benadrukken komen tot de conclusie dat de levering een feitelijke handeling is, terwijl zij die het rechtskarakter van het bezit benadrukken tot de conclusie komen dat bezitsverschaffing een rechtshandeling is.²⁶

In mijn optiek is ook de tweezijdige verklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW – net als bezit – als een hybride figuur aan te merken. Enerzijds is een houderschapsverklaring in mijn optiek dus een wilsverklaring met beoogd rechtsgevolg (bezitsoverdracht) en daarmee een rechtshandeling. Anderzijds is de tweezijdige verklaring een uiterlijk feit als bedoeld in art. 3:108 BW. Daar waar Neleman de levering ziet als een rechtshandeling die soms gepaard gaat met een feitelijke handeling en soms ook niet,²⁷ zou ik menen dat er bij iedere leveringsvorm sprake is van zowel een rechtshandeling als een feitelijke handeling, zij het dat die feitelijke handeling bij de c.p.-levering samenvalt met de tweezijdige verklaring. Of tussen de vervreemder en de verkrijger een tweezijdige verklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW voorligt moet op grond van art. 3:108 BW mede beantwoord worden aan de hand van de verkeersopvatting.²⁸ De verkeersopvatting is namelijk medebepalend bij de uitleg van art. 3:109-3:116 BW.²⁹

Mijns inziens geldt er een dubbele toets: óf een tweezijdige verklaring tot stand is gekomen moet beoordeeld worden aan de hand van art. 3:33-3:35 BW én aan de hand van art. 3:108 BW. Door de verkeersopvatting uit art. 3:108 BW is – naast de rechtsverhouding tussen de vervreemder en de verkrijger – het perspectief van de derde³⁰ mede beslissend of er een tweezijdige verklaring voorligt als bedoeld in art. 3:115 sub a BW. Zoals we zullen zien heeft deze zienswijze gevolgen voor de maatstaf aan de hand waarvan moet worden bepaald of een houderschapsverklaring voorligt.

26 J.A. Peter, *Levering van roerende zaken* 2007, p. 19-20.

27 Zie P. Neleman, in: *de Kleijn-bundel* 1992, p. 276.

28 Bij Neleman is de verkeersopvatting bepalend of een feitelijke handeling 'geschikt' is om bezit over te dragen in gevallen waarin een handeling vereist is. Zie P. Neleman, in: *de Kleijn-bundel* 1992, p. 268. In mijn visie bepaalt de verkeersopvatting mede of er een tweezijdige verklaring voorligt als bedoeld in art. 3:115 sub a BW.

29 Zie in het algemeen over de rol van de verkeersopvatting bij de uitleg van art. 3:109-3:116 BW: E.B. Rank-Berenschot, *Bezit* (Mon. BW nr. B7) 2012, nr. 17; Sniijders & Rank-Berenschot, *Goederenrecht* 2017, nr. 131. In Pitlo/Reehuis & Heisterkamp wordt de verkeersopvatting als de maatstaf gehanteerd of bezit is verschafte, zie: Pitlo/Reehuis & Heisterkamp 2019 nr. 225a. Dat de verkeersopvatting mede van invloed kan zijn bij de bepaling hetgeen uit een rechtsverhouding voortvloeit kennen we van het in het kader van art. 5:16 lid 2 BW gewezen arrest-Breda/Antonius. Zie: HR 5 oktober 1990, ECLI:NL:HR:1990:AB9190, NJ 1992/226, m.nt. W.M. Kleijn (*Breda/Antonius*), r.o. 3.3.

30 Memelink schrijft treffend dat de vraag of iemand bezitter of houder is mede wordt beantwoord vanuit het perspectief van de derde. Zie: P. Memelink, *De verkeersopvatting* (diss. Leiden), Den Haag: Boom Juridisch 2009, p. 350.

4. Uitleg in het goederenrecht

De vraag of een c.p.-levering tot stand is gekomen met betrekking tot een bepaalde zaak kan worden geplaatst tegen de achtergrond van de uitleg in het goederenrecht meer in het algemeen. Hoe vindt uitleg in het goederenrecht doorgaans plaats? In verschillende gevallen maakt een tussen partijen opgemaakte akte deel uit van de levering of vestiging. Zo vereist de overdracht van een registergoed bijvoorbeeld een tussen partijen opgemaakte notariële akte die wordt ingeschreven in de openbare registers (zie onder meer 3:89 lid 1 BW). Ook bij bijvoorbeeld de cessie en verpanding van vorderingen maakt een akte deel uit van de vestigingsformaliteit (zie art. 3:94 en 3:239 BW). Hoe vindt in deze gevallen de uitleg van de akten plaats?

Het is vaste rechtspraak dat een notariële akte strekkende tot overdracht van een registergoed of de vestiging van een beperkt recht daarop naar objectieve maatstaven moet worden uitgelegd. Bij het antwoord op de vraag wat bij de overdracht van een onroerende zaak geleverd is, komt het volgens de Hoge Raad in *Eelder Woningbouw/Van Kammen* 'aan op de in de notariële akte van levering tot uitdrukking gebrachte partijbedoeling die moet worden afgeleid uit de in deze akte opgenomen, naar objectieve maatstaven in het licht van de gehele inhoud van de akte uit te leggen omschrijving van de over te dragen onroerende zaak'.³¹

Die objectieve maatstaf is niet alleen te verklaren vanuit de goederenrechtelijke natuur van de transportakte. De ratio van de objectieve methode van uitleg moet veeleer gevonden worden in het stelsel van publiciteit die belichaamd wordt door het registerstelsel.³² Uit de openbare registers moet de inhoud van de leveringshandeling en vestigingshandeling zijn af te leiden. Dit noopt volgens Hijma niet zozeer tot een taalkundige methode van uitleg als wel tot een uitlegmethode die zich beperkt tot een bepaald voorwerp: de ingeschreven notariële akte. Partijbedoelingen die tot uitdrukking komen buiten de notariële leverings- of vestigingsakte *kunnen* volgens Hijma – gelet op de ratio en systematiek van het registerstelsel – principieel niet meedoen.³³

De ratio van de objectieve uitleg van ingeschreven notariële akten kan niet worden doorgetrokken naar de uitleg van akten bij cessie en verpanding.³⁴ Cessie en verpanding lopen niet via een *openbaar* register. Deze akten zijn niet in te zien door

³¹ HR 8 december 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA8901, NJ 2001/350, m.nt. W.M. Kleijn (*Eelder woningbouw/Van Kammen*), r.o. 3.3. Zie ook bijvoorbeeld: HR 22 oktober 2010, ECLI:NL:HR:2010:BM8933, NJ 2011/111, m.nt. F.M.J. Verstijlen (*Kamsteeg/Lisser*), r.o. 4.2.2.

³² Zie onder meer: Jac. Hijma, 'De uitleg van notariële leverings- en vestigingsakten', *Tijdschrift Overeenkomst in de Rechtspraktijk* 2018/1(38), p. 28; W.L. Valk, *Uitleg van rechtshandelingen*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2016, p. 59; HR 8 juli 2016, ECLI:NL:HR:2016:1511, NJ 2016/325 (*Melber/Goede*), r.o. 4.2.2.

³³ Jac. Hijma, *Tijdschrift Overeenkomst in de Rechtspraktijk* 2018/1(38), p. 28.

³⁴ Zie bijvoorbeeld: Jac. Hijma, *Tijdschrift Overeenkomst in de Rechtspraktijk* 2018/1(38), p. 34-35; Valk, *Uitleg van rechtshandelingen* 2016, p. 67-68.

derden. Voor dit soort akten geldt dan ook de *Haviltex*-maatstaf.³⁵ In het arrest-De Liser de Morsain/Rabobank overweegt de Hoge Raad bijvoorbeeld dat het bij een cessieakte niet alleen van belang is wat uit de akte zelf blijkt, maar dat het ook aankomt 'op de zin die partijen in de gegeven omstandigheden over en weer redelijkerwijs aan elkaars verklaringen en gedragingen mochten toekennen en op hetgeen zij te dien aanzien redelijkerwijs van elkaar mochten verwachten'.³⁶ De Hoge Raad heeft deze maatstaf in een tweetal recente arresten over verpanding bevestigd.³⁷

Dat bij de uitleg van cessie- en pandaktes *Haviltex* leidend is, mag niet uit het oog doen verliezen dat voor het bepaaldheidsvereiste een andere maatstaf geldt. Bij die vraag komt het erop aan of de akte zodanige gegevens bevat dat, eventueel achteraf, aan de hand daarvan kan worden vastgesteld om welk goed het gaat.³⁸ Deze maatstaf ten aanzien van de bepaaldheid is objectief, hoe soepel deze verder ook moge zijn.

5. Maatstaf voor het aannemen van een c.p.-levering

De vraag of er tussen de verkoper en de koper – ten aanzien van een individueel bepaalde zaak – een c.p.-levering als bedoeld in art. 3:90 lid 1 jo. 3:115 sub a BW voorligt is anders van karakter dan de uitlegproblematiek rondom cessie- en pandaktes. Bij de uitleg van cessie- of pandaktes zal het met name gaan om de vraag *wát* er precies is gecedeerd of verpand. Dát er in ieder geval 'iets' is gecedeerd of verpand zal met de authentieke akte of geregistreerde of medegedeelde onderhandse akte – veelal – vaststaan. Bij de vraag of tussen de verkoper en koper een c.p.-levering voorligt gaat het vooral om de vraag *óf überhaupt* een c.p.-levering tot stand is gekomen. Dit is eerder een vraag van totstandkoming dan van uitleg. Dit verschil moet niet worden overtrokken. Enerzijds zijn de maatstaven voor totstandkoming en uitleg nauw op elkaar betrokken.³⁹ Anderzijds is de c.p.-levering belichaamd in een tweezijdige verklaring die heel wel *bij* de sluiting van de koopovereenkomst kan zijn gedaan.⁴⁰ De vraag of een bepaalde verklaring tussen

35 HR 13 maart 1981, ECLI:NL:HR:1981:AG4158, NJ 1981/635, m.nt. C.J.H. Brunner (*Haviltex*).

36 HR 16 mei 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF4602, NJ 2004/183, m.nt. W.M. Kleijn (*De Liser de Morsain/Rabobank*), r.o. 4.4.

37 HR 22 november 2019, ECLI:NL:HR:2019:1841, NJ 2020/33, m.nt. F.M.J. Verstijlen (*Holding/Heijmans*), r.o. 3.2; HR 3 april 2020, ECLI:NL:HR:2020:590 (*ING/Schepel q.q.*), r.o. 3.2.

38 HR 16 mei 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF4602, NJ 2004/183, m.nt. W.M. Kleijn (*De Liser de Morsain/Rabobank*), r.o. 4.3; HR 22 november 2019, ECLI:NL:HR:2019:1841, NJ 2020/33, m.nt. F.M.J. Verstijlen (*Holding/Heijmans*), r.o. 3.2; HR 3 april 2020, ECLI:NL:HR:2020:590 (*ING/Schepel q.q.*), r.o. 3.2.

39 In deze zin: W.L. Valk, *Uitleg van rechtshandelingen* 2016, p. 17.

40 De houderschapsverklaring maakt dogmatisch gezien *niet* deel uit van de koopovereenkomst. In andere richting echter: J.L.P. Cahen, 'De betekenis van de bezitsverschaffing voor de levering van roerend goed', in: A. van Oven & P. Tuit (red.), *Gratia commercii. Opstellen aangeboden aan Prof.*

de koper en de verkoper kan gelden als een houderschapsverklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW is een vraag van uitleg.

Het lijkt voor de hand te liggen om, in lijn met de arresten over cessie en verpanding, bij de uitleg van een potentiële houderschapsverklaring aan te sluiten bij een Haviltexachtige maatstaf. Ik denk dat dit inderdaad een goed uitgangspunt is. Bedacht moet evenwel worden dat de vraag óf er sprake is van een houderschapsverklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW niet alleen een vraag is van totstandkoming op de voet van art. 3:33-3:35 BW maar dat dit mede zal afhangen van de verkeersopvatting ex 3:108 BW. Dit kan gevolgen hebben voor de uitleg. Is de potentiële houderschapsverklaring bijvoorbeeld in een geschrift neergelegd, dan is dit een goede reden om veel gewicht toe te kennen aan de objectieve betekenis van dit schriftelijke beding.⁴¹ Art. 3:108 BW brengt – via de verkeersopvatting – het perspectief van de derde in het spel, welk perspectief kan nopen tot een objectievere uitleg van schriftelijke bedingen die van betekenis zijn voor de beantwoording van de vraag of al dan niet een c.p.-levering voorligt.

Bij de uitleg van schriftelijke verklaringen moet overigens worden bedacht dat schriftelijke bedingen niet alleen – positief – kunnen bepalen dat per *constitutum possessorium* is geleverd,⁴² maar ook – negatief – kunnen impliceren dat partijen juist géén c.p.-levering beoogden. Is dit laatste het geval dan is dit een sterke indicatie dat géén c.p.-levering heeft plaatsgevonden. In een zaak waarbij de vraag was of er een houten matrijs geleverd was bevatte zowel de orderbevestiging als de factuur een opmerking dat de matrijs direct in eigendom op de verkoper zal overgaan *op het moment van faillissement van de verkoper*. Een dergelijk beding impliceert dat er vóór het faillissement nog géén c.p.-levering heeft plaatsgevonden.⁴³

6. De stilzwijgende c.p.-verklaring en gradaties van stilzwijgendheid

Wanneer partijen onomwonden verklaren dat de verkoper de zaak per *constitutum possessorium* levert, dan is er sprake van een levering als bedoeld in art. 3:90 lid 1 jo. 3:115 sub a BW, mits de geleverde zaak is geïndividualiseerd. De partijen van een koopovereenkomst zullen echter lang niet altijd met zoveel woorden verklaren dat de verkoper de zaak voor de koper zal houden terwijl ze dit wel bedoelen. Dit is ook

mr. A. van Oven *ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1981, p. 12-14; F.W.J. van Eck, 'Het belang van de partijwil voor de levering van roerend goed', in: D.J. Dorhout Mees & R. Savatier (red.), *Verzekeringen van vriendschap. Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan prof. mr. T.J. Dorhout Mees*, Deventer: Kluwer 1974, p. 395-396.

41 In *Coface* wordt evenzeer een objectieve draai aan de Haviltex-maatstaf gegeven. Zie: HR 21 maart 2014, ECLI:NL:HR:2014:682, NJ 2015/167 (*Coface/Intergamme*), r.o. 3.4.2.

42 Zoals het geval in: Rb. Noord-Holland 18 mei 2014, ECLI:NL:RBNHO:2014:5554, r.o. 4.8.

43 Rb. Almelo, 28 november 2012, ECLI:NL:RBALM:2012:BY7515.

niet nodig omdat een c.p.-levering door de werking van art. 3:37 lid 1 BW in de omstandigheden van het geval besloten kan liggen.⁴⁴ Of dit het geval is zal moeten worden beoordeeld naar hetgeen partijen over en weer te dien aanzien van elkaar mogen verwachten én van de verkeersopvatting.

Bij de vraag of er inderdaad sprake is van een stilzwijgende c.p.-levering moet een onderscheid worden gemaakt in het geval waarbij de – tweezijdige – houderschapsverklaring van slechts één zijde stilzwijgend is en de situatie waarin de houderschapsverklaring volledig stilzwijgend is.

Het kan zo zijn dat de houderschapsverklaring van slechts één kant stilzwijgend is. Wanneer de verkoper na het sluiten van de koopovereenkomst aan de koper te kennen geeft dat hij de zaak voor de koper zal houden, dan moet in mijn optiek dit ‘aanbod’ bij wijze van uitgangspunt als aangenomen gelden indien de koper dit niet onverwijld heeft afgewezen.⁴⁵ Verklaart de koper na het sluiten van de koopovereenkomst dat de verkoper de zaak voor hem (de koper) zal moeten gaan houden, dan zal er in mijn optiek een onderscheid gemaakt moeten worden al naar gelang de koper de koopprijs heeft voldaan. Heeft de koper voldaan aan zijn verplichtingen, dan zou ik menen dat er sprake is van een stilzwijgende c.p.-levering indien de verkoper de verklaring na kennisname niet onverwijld tegenspreekt. Heeft de koper nog niet aan zijn verplichtingen voldaan, dan mag een stilzwijgende houderschapsverklaring van de verkoper niet te snel worden aangenomen.

Naast de situatie waarin een van de partijen van de koopovereenkomst zich uitspreekt voor een c.p.-levering en de ander er het zwiigen toedoet, is denkbaar dat partijen wél een c.p.-levering beogen zonder dat ze zulks uitdrukkelijk hebben verklaard.

Soms is dit duidelijk. Hierbij kan het in de eerste plaats gaan om het schoolvoorbeeld dat de verkoper een zaak verkoopt onder het voorbehoud van bruikleen of huur.⁴⁶ Gedacht kan worden aan een museum dat het verkochte schilderij nog een tijdje tentoon wil stellen of aan de *sale and lease back*-overeenkomst. In dit soort gevallen kan er een c.p.-levering worden aangenomen ook al hebben de partijen dit niet met zoveel woorden verklaard. Het samenstel van overeenkomsten impliceert in deze gevallen dat de verkoper het goed voor de koper zal houden.

Ook buiten deze gevallen wordt in de rechtspraak soms aangenomen dat in de omstandigheden van het geval een c.p.-levering besloten ligt.

De Rechtbank Rotterdam kreeg in kort geding te oordelen over een wat atypische zaak.⁴⁷ Schuldeisers hadden jegens een schuldenaar de mogelijkheid bedongen om dienstauto's in eigendom te verkrijgen voor het geval betaling uit zou blijven. Vlak na de overeenkomst kregen de schuldeisers alvast de kentekens. Nadat betaling inderdaad voor het afgesproken tijdstip uitbleef stuurde de eisers ten aanzien van een aantal facturen een creditfactuur met een verwijzing naar de afspraak over de afname van de dienstauto's. Toen de verkoper failliet ging stond de

44 Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV 2013/152.

45 Hierbij heb ik aansluiting gezocht bij art. 7:175 lid 2 BW.

46 E.B. Rank-Berenschot, *Bezit* (Mon. BW nr. B7) 2012, nr. 44.

47 Rb. Rotterdam, 22 augustus 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:7119, NJF 2014/439.

vraag centraal of de zich nog bij de verkoper bevindende auto's per *constitutum possessorium* waren geleverd.

De rechtbank is in deze zaak van oordeel dat niet uitgesloten is dat de bodem-rechter een c.p.-levering aanneemt omdat uit de omstandigheden van het geval blijkt dat partijen een levering wilden bewerkstelligen. Daarbij ging het, aldus de rechtbank, met name om de omstandigheid dat de schuldeisers al in bezit waren van de kentekens en de omstandigheid dat 'andere schuldeisers in de periode tot het faillissement wel betaald zijn en' kopers '[...] niet "omdat zij de auto's al hadden"'.⁴⁸

Een ander voorbeeld is een zaak waarover de Rechtbank Gelderland te beslissen kreeg.⁴⁹ Een Engelse koper koopt via een bemiddelaar een paard van de verkoper. Kort nadien vindt betaling plaats. De koper en de verkoper spreken af dat het paard ten behoeve voor trainingsdoeleinden en een veterinaire keuring nog een maand in de stallen van de verkoper zal blijven. Nadien wordt het paard in opdracht van de koper gecastreerd waarna het paard overlijdt. De koper vordert ontbinding omdat de verkoper er niet meer in zal kunnen slagen het paard af te leveren. De verkoper stelt zich echter op het standpunt dat het paard al afgeleverd is via een levering *per constitutum possessorium* zodat het risico inmiddels bij de koper is komen te liggen (art. 7:10 lid 1 BW).

Is er sprake van een c.p.-levering? 'De kantonrechter', zo wordt overwogen, 'is van oordeel dat het paard [...] is geleverd aan [eiser] op het moment dat de koop was gesloten – en bevestigd door betaling –, door middel van levering *constitutum possessorium*.' Redengevend lijkt daarbij dat de bemiddelaar en de verkoper hebben gesproken over de overgang van het risico met betrekking tot het paard en dat de castratie vanwege de koper heeft plaatsgevonden.⁵⁰

7. Stilzwijgende c.p.-levering bij prijsbetaling?

Overziet men deze rechtspraak waarin een c.p.-levering is aangenomen, dan gaat het om situaties waarin de koopprijs reeds was betaald.⁵¹ Daarnaast waren in die zaken steeds bijkomende omstandigheden aanwezig die de rechter tot een c.p.-levering deden concluderen. De vraag kan worden gesteld of prijsbetaling van een zich bij de verkoper bevindende geïndividualiseerde zaak als een gezichtspunt is aan te merken om een stilzwijgende c.p.-levering aan te nemen.

Die vraag zou ik voorzichtig bevestigend willen beantwoorden. Eigendomsoverdracht is een juridisch-technische aangelegenheid, waarbij voor de jurist de

⁴⁸ R.o. 5.6.2. De rechtbank ging hierbij kennelijk coulant om met de opmerking op de creditfactuur dat de schuldeisers erop vertrouwden dat de auto's binnen 14 dagen geleverd zouden worden. Zie de feitelijke vaststelling in r.o. 2.4.

⁴⁹ Rb. 18 oktober 2019, ECLI:NL:RBGEL:2019:4576, *NJF* 2019/589.

⁵⁰ R.o. 3.7-3.8.

⁵¹ Vgl. Rb. Dordrecht 30 januari 2008, ECLI:NL:RBDOR:2008:BC3252 alwaar de koopprijs niet was betaald en er géén c.p.-levering was aangenomen.

formaliteit van de levering in het oog springt. Bedacht moet evenwel worden dat een koopovereenkomst een *lekenovereenkomst* is die dagelijks talloze malen wordt gesloten. Ik denk dat het zowel in de voorstelling als in de bedoeling van menig koper en verkoper zal liggen, dat de koper in ieder geval na betaling van de koopprijs eigenaar van de gekochte zaak wordt. Het recht kan met een dergelijke onjuiste voorstelling rekening houden. Bij de vraag of een rechtshandeling tot stand is gekomen, en zo ja, hoe deze moet worden uitgelegd moet immers rekening worden gehouden met de rechtskennis van de partijen.⁵² Als in de beleving van de partijen de zaak door de prijsbetaling in eigendom overgaat, dan ligt in die beleving een aanwijzing besloten dat zij zulks ook bedoelen.⁵³

In de betaling van de koopprijs én de acceptatie van de koopprijs zou een stilzwijgende c.p.-levering gelezen kunnen worden. Vanaf de prijsbetaling en de acceptatie daarvan zal de verkoper de verkochte zaak – het paard, het kunstwerk, de Porsche – voor de koper houden in de zin van art. 3:115 sub a BW. Ik denk dat het ook naar verkeersopvatting verdedigbaar is om aan te nemen dat de betaling van de koopprijs en de acceptatie daarvan een gezichtspunt is om een stilzwijgende houderschapsverklaring aan te nemen. Prijsbetaling van een individueel bepaalde zaak kwalificeert dan als een naar buiten blijkend feit dat naar verkeersopvatting een houderschapsverklaring kan impliceren.

Prijsbetaling is een gezichtspunt. In een concreet geval kunnen contra-indicaties bestaan. Een omstandigheid die dit gezichtspunt kan ontkrachten is, bijvoorbeeld, een beding dat op iets anders wijst of als het om juridisch goed geïnformeerde partijen gaat. Gedacht kan ook worden aan het geval waarbij het voor de koper onaanvaardbaar zou zijn wanneer het risico van waardevermindering of verlies c.q. tenietgaan van de zaak reeds met de prijsbetaling op hem zou overgaan, hetgeen op grond van art. 7:10 lid 1 BW de consequentie van een c.p.-levering zou zijn.⁵⁴ Bedacht moet wel worden dat het reeds onaanvaardbaar moet zijn op het moment van prijsbetaling, niet op het moment dat het risico is ingetreden.

De vraag zou opgeworpen kunnen worden of het blote bestaan van een koopovereenkomst van een individueel bepaalde zaak niet reeds een c.p.-levering kan impliceren. Is het niet zo dat veel partijen in de voorstelling kunnen verkeren dat de koop de eigendomsoverdracht bewerkstelligt? Als partijen in een concreet geval die voorstelling hebben, moet dan niet evenzeer een stilzwijgende c.p.-levering aangenomen worden? Deze laatste vraag zou ik ontkennend willen beantwoorden. Er

52 Zie bijvoorbeeld: HR 17 december 1976, ECLI:NL:HR:1976:AC5834, NJ 1977/241, m.nt. G.J. Scholten (*Bunde/Erckens*) (Totstandkoming); HR 13 maart 1981, ECLI:NL:HR:1981:AG4158, NJ 1981/635, m.nt. C.J.H. Brunner (*Haviltex*) (Uitleg).

53 Zie over een voorbeeld van conversie van een nietige rechtshandeling in een c.p.-levering: Jac. Hijma, *Nietigheid en vernietigbaarheid van rechtshandelingen* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1988, nr. 7.34. Neleman merkt op dat als partijen zich ten onrechte bedienen van een op de voet van art. 3:95 BW opgemaakte akte in deze akte een c.p.-levering besloten kan zitten. Zie P. Neleman, in: *de Kleijn-bundel* 1992, p. 275.

54 Zie over de relatie risico-overgang en eigendomsovergang in het Engelse recht: C. Twigg-Flessner, R. Canavan & H. MacQueen, *Atiyah and Adams' Sale of Goods* 2016, p. 247 e.v.

moet niet alleen worden gekeken naar de voorstellingen en de bedoelingen van de partijen, maar óók naar de verkeersopvatting ex 3:108 BW. Naar verkeersopvatting zal in het bestaan van een koopovereenkomst geen stilzwijgende houderschapsverklaring gelezen mogen worden. Enerzijds omdat de doorsnee verkoper niet te snel zijn eigendomsrecht zal willen verliezen (gewezen kan worden op de praktijk van het eigendomsvoorbehoud), anderzijds omdat er geen naar buiten toe blijvende feiten zijn als bedoeld in art. 3:108 BW waar naar verkeersopvatting een houderschapsverklaring gelezen kan worden.

8. Een tegenwerping

Men zou kunnen tegenwerpen dat het hier besproken prijsbetalingsgezichtspunt niet erg gelukkig is omdat de c.p.-levering bezien vanuit de ratio van het leveringsvereiste nogal gebrekkig is. Het doel van de levering is immers om de verkrijger als nieuwe rechthebbende te legitimeren tegenover de rest van de wereld. Het klassieke probleem van een levering per *constitutum possessorium* is nu juist dat er in de wereld van de tastbare feiten niets gebeurt: de zaak blijft in handen van de vervreemder zodat niet zichtbaar is dat de eigendom is overgegaan op de verkrijger.⁵⁵ Dit gebrek aan publiciteit kan een reden zijn om zuinig te zijn met het aannemen van een levering per *constitutum possessorium*.

Dit argument kan – afgezien van het feit dat dit voor iedere c.p.-levering geldt – niet overtuigen. Het gebrek aan publiciteit wordt voor een belangrijk deel ondervangen door art. 3:90 lid 2 BW, dat bepaalt dat de levering niet kan worden tegengeworpen aan degene met een ouder recht op de zaak zolang de zaak niet in de handen van de verkrijger is gekomen. Degene die bijvoorbeeld een stil pandrecht op de verkochte zaak heeft, blijft pandhouder zolang de zaak nog feitelijk bij de verkoper aanwezig is. Degenen die wél nadeel kunnen ondervinden van de c.p.-levering zijn schuldeisers van de verkoper die géén stil pandrecht hebben op de verkochte zaak. Zo kan de c.p.-levering aan de curator in het faillissement van de verkoper worden tegengeworpen. Dat de schuldeisers van de verkoper eerder het nakijken kunnen hebben acht ik geen sterk argument tegen het hier besproken gezichtspunt. Enerzijds moet het gebrek aan publiciteit niet worden overtrokken. Doorgaans gaat een c.p.-levering inderdaad met weinig publiciteit gepaard. In gevallen waarbij het hier besproken gezichtspunt speelt is er naast de stilzwijgende verklaring óók sprake van betaling. Die betaling zal – zéker bij een individueel bepaalde zaak – doorgaans zijn terug te vinden in de administratie van de verkoper. Anderzijds kan betwijfeld worden of het gezichtspunt tot ongewenste resultaten leidt. Weliswaar krijgt de koper de eigendom van het verkochte, maar daar staat tegenover dat de koopprijs in het vermogen van de verkoper is gevloeid.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: Pitlo/Reehuis & Heisterkamp 2019, nr. 228; W.H.M. Reehuis, *Levering* (Mon. Nieuw BW nr. B6b) 2004, nr. 48; Snijders & Rank-Berenschot, *Goederenrecht* 2017, nr. 151.

9. Besluit

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe moet worden beoordeeld of er tussen de verkoper en de koper een c.p.-levering heeft plaatsgevonden. Of er ten aanzien van een geïndividualiseerde zaak een houderschapsverklaring als bedoeld in art. 3:115 sub a BW tot stand is gekomen, moet worden bepaald aan de hand van de wilsvertrouwensleer vervat in art. 3:33-35 BW én de verkeersopvatting van art. 3:108 BW. De houderschapsverklaring kan stilzwijgend zijn. Betoogd is dat een Havil-texachtige maatstaf moet worden aangelegd om te bepalen of er een houderschapsverklaring voorligt, waarbij – via de verkeersopvatting – het perspectief van de derde mede beslissend is. Uiteengezet is dat schriftelijke verklaringen rakende aan de vraag of er een c.p.-levering voorligt daarom objectief moeten worden uitgelegd. Daarnaast is betoogd dat de betaling van de koopprijs van een zich bij de verkoper bevindende zaak een indicatie kan zijn dat een stilzwijgende c.p.-levering moet worden aangenomen.

Ongetwijfeld zal met deze bijdrage niet het laatste zijn gezegd wat over dit onderwerp te zeggen valt. Doel van deze bijdrage is voornamelijk om de belangstelling voor deze vraag op te wekken. Wellicht dat de c.p.-levering stof is voor een ragfijne analyse van de jubilaris. Want ik verwacht (en hoop) dat Jaap Hijma ook na zijn emeritaat de pen nog regelmatig op zal nemen. De privaatrechtswetenschap zou daar wel bij varen.